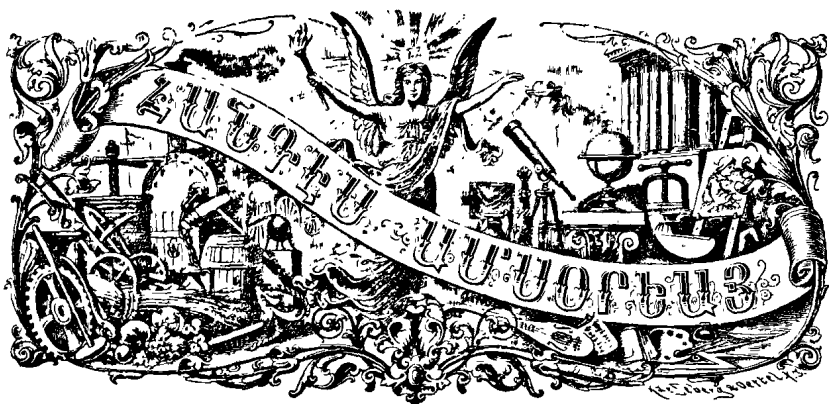

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԽՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԱՌԱՐԻ 1897

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 ռբ.:
Վերամանյա՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 ռբ. 50 կ.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

Թիւ 9, ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԱՅՍԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՓՈՒՍՏՈՒ ՐԻՋԵՆԿՈՍԵՐ ՆԻ ԻՐ ՂԵՍՄՈՒԹԱՆ
ԻՐԳԵՐՈՂ

(Հարստութեան)

Բ.

որենացին (Գրիգորի)
պատմում է
Գնեկի ամուս-
նութիւնը փա-
ռանձեմի հետ,
Տիրիթի եւ
Վարդան Մա-
միկոնեանի ա-
րած ամբաս-
տանութիւնը

Գնեկի դէմ, Տիրան կոյր Թագաւորի խեղ-
գամահ անելը, Արշակի որսի ելնելը, Տիրիթի
եւ իւր բարեկամ Վարդանի կրկին ամբաստա-
նութիւնը, Գնեկի սպանութիւնը Վարդանի ձեռ-
քով, Արշակի ապօրինի ամուսնութիւնը փա-
ռանձեմի հետ, փառանձեմի գործած զարհուրեկ
ոճիրը Ողբմպիադայ տիկնոջ դէմ, Հապուհի

276

պատերազմը Յունաց դէմ, Տիրիթի եւ Վար-
դանի սպանութիւնը Վասակի ձեռքով:

Համեմատելով խորհրդացու այս պատմու-
թիւնը փառաստի պատմութեան հետ (Գր. Ժե-
ժը), գտնում ենք բազմաթիւ անկայանի նմա-
նութեանց հետ ի միասին նաեւ բազմաթիւ հակա-
ստութիւններ: Այսպէս՝ մինչդեռ ըստ փառ-

անշուշտ առաջ եւս առիթ ենք ունեցել նկատե-
լու, խորհրդացու մօտ պատմական կարգն եւ յիշիթի դա-
տարութիւնը նշեն է՝ ինչ որ փառաստի մաս: Այսպէս
փառաստը կարգով պատմում է Արշակ Թագաւորու-
թիւնն եւ արած կարգադրութիւնները (Գր. ա-բ), Ներ-
սես Մեծի ընտրութիւնն, սեռեւ եւ զորքերը (Գր. գ-գ),
նորա պատգամաւորին առ Յունաց կայսրն եւ արարելին
(Գր. ե): Ճիշդ այս կարգով եւ խորհրդացին պատմում է
Արշակի Թագաւորութիւնն եւ արած կարգադրութիւնները
(Գր. ժը), Ներսես Մեծի ընտրութիւնն եւ զորքերը (Գր. ի)
եւ նորա պատգամաւորին առ Յունաց կայսր (Գր. խ):
Միայն թէ այս կարգը խորհրդացու մօտ ընդհատուած է
Գր. ժ, գ-դով, որը, ինչպէս տեսանք (Քերտ եր. 195), խո-
րհրդացու կողմից Թ ինքնահամար հայացք է Արշակի Թա-
գաւորութեան վերայ, յորհուած փառաստի պատմու-
թեան վերայ: Մինչդեռ ըստ փառաստի Ներսէսն իւր ա-
ռաջին պատգամաւորութեան ժամանակ ստորաւում է,
խորհրդացին ընդհակառակն նորա Հայաստան է վերադար-
ձնում պատգամաւորներով (յայտնի նպատակով, ինչպէս
ըստով պիտի տեսնենք): Այս է պատմաւ. որ խորհրդա-
ցին բաց է Թոնել փառաստի Գր. գ-գը. Ժր զուրկները,
որոնց վրէ պատմում են Ներսես Մեծի ստորաւումն եւ
նորա բացառապետութեան ժամանակ Հայաստանում տեղի ու-
նեցած զեպքերը, իսկ յետոյ (Գր. իը) պատմում է Արշակի
խառնութիւնը Գնեկի հետ եւ այլն, որ կրկին փառաստի
պատմութեան (Գր. ժե) համառոտութիւնն եւ յետադիւ-
թիւնն է, ինչպէս ըստով պիտի տեսնենք: Ուրեմն խոր-
հրդացին ստանալ պատմական կարգը խորհրդացին է այն պատ-
մաւով, որ Ներսէսն իր անգամ պատգամաւորութեանց որոշ
անդեղեցիկացով երկուսն է վերջն:

տոսի այս բոլոր եղբրական պատմութեան շար-
ժառիթը լինում է Տիրիթի եւ Արշակի տը-
րանքը զէպ ի գեղեցկութեան փառանքում, ըստ
խորհնացու գնելի կորստեան պատճառը լինում
է իւր փարթամութիւնն եւ Հարստութիւնը, որը
Արշակը յափշտակել է ցանկանում։ «Բայց կայ-
սերն», սուում է խորհնացին (Գ, 1ա), «բարե-
բարութիւն արարեալ մանկանն գնելայ՝ յա-
ղաքս զուր ի նոցանն մահուանն Տրդատայ Տոր
նորա, տայ նմա զպատիւ հիւպատոսութեանն եւ
զանձն յորդոս։ Ընդ որ խանդացեալ Տիրիթ, խոր-
հէր նմա ի շարին Հանապաղ, սպանելով նմա
դիպող աւուր»։ Այս օրը Հասնում է, երբ
գնելին իւր կուրացած պապը Տիրան ընծայում
է իւր բոլոր կայսերն եւ կալուածքները, «իբր
զինքն ունելով պատճառ սպանմանն, Տրդատի,
գնելի Տոր, երբ գնելը Փառանձեմի Հնա ա-
մուսնանալով եւ «Թագաւորապէս Հարսանին
արարեալ», գրաւում է Հայ նախարարների
սրահը։ Այստեղ երկու պատմագիրների մէջ
նմանութիւնները անխլայուն են, որ եւ մեք
յառաջ ենք բերում։

Փառաւոր Գ, 11:

Խալդայի Գ, 11:

Ապա Տիրիթ ի Հնար
նենդութեան մասներ, եւ
բազում վարձեր իւր ազ-
նականն եւ աստաթ, որով
զէր յարստութեանն
յառաջ վարել կարացել է
Եւ իւր աստեղն գնելու
զինքն իւր աստեղն աւ իւր
տարի Արշակ Դարձալոր
թէ գնել իւր աստեղն 104,
եւ զիւր աստեղն եւ աս-
տեղն մեծանեց, եւ աս-
տեղն եւ աստեղն իւր
գնելու, եւ աստեղն աշ-
խարհն աստեղն կամին
զտեղնութիւն նորա ի վե-
րայ իւրեանց աստեղն քան
զէր։ Արշ, աստեղն, իւր
եւ աստեղն, զինքն գոր-
ծեցան...

(Խալդայի աստեղնա-
շարժար քաղաքի իւր
գնելու) եւ իւրեւ, աստե-
ղն եւ աստեղն իւրեանց,
զոր աստեղն, մեծապէս
Հանդերձեաց զարգաւ եւ
զինքն. աստեղն եւ իւր-
եւ իւր. 104, աստեղն երբ
Տիրիթ գործեալ աստեղն,
եւ աստեղն աստեղն եւ
Հանդերձեաց զարգաւ իւ-
րով վարդապետ զնախար-
արային, որ ի Մարիկանան
աստեղն էր, աստեղն. Աշ-
խարհ, զի իւրեւ եւ գնել
աստեղն իւր, զի իւր
փոխանակ զո իւրեւ իւր-
եւ...

Պարզ է որ խորհնացին իւր պատմութիւնը
գրելու ժամանակ փառաստոյի պատմութիւնը
աչքի առաջ ուներ։ Բայց նա այստեղ նշին եւ
ընթակով է վարուում, ինչպէս շատ գէպերում
վարուել է, այսինքն փառաստոյի պատմութեան
մէջ ըստ իւր ճաշակի եւ տեսիլներից իր փոփո-
խութիւններն է մտնում։ Օր. խորհնացին Ար-
շակի առփանը լռութեան է մասնում, որով
Հեռու իրեն ողջախոհ վանական չէ ցանկա-
նում իւր զգաստ ընթերցողների լսելիքը տաղու-
կացելը այսպիսի աղեղ պատմութիւններով։
Փառաստոր գնելի թաղման Հանդերձեաց նկարա-
գրելու ժամանակ ասում է. «Իսկ կինն սպա-

նելին փառանձեմն զՀանդերձեան պատաստեալ,
զգէտս արձակեալ, մերկատիտ ի մէջ աշխարանին
կոծէր. ձայն արկանելով ճէր, յորըս արտա-
սուաց յաղիորդում գուժի առհասարակ զամ-
նեանն լացուցաներ։ Իսկ Թագաւորն Արշակ ի
լալին տեսանէր զկինն սպանելոյն, առփէր եւ
ակն զնէր՝ առնուլ զնա իւր կնուկեանն, իսկ
Տիրիթի Համար ասում է. «Մինչդեռ ի նմին
կոծն սաստկացեալ էր, Տիրիթն սկսանէր ժոյժ
չունելոյ տոփանացն։ Պատգամ յղէր առ կին
մեռելոյն. ասէ՛ զի մի կարի զանձն քո աշխա-
տաներ այդչափ, զի այր բարի ես մէ քան զնա,
եւ սիրեցի զքեզ, վասն այսորիկ մասնեցի զնա
ի մահ, զի զքեզ առից ինձ կնութեան», Այս
տեսակ նկարագրութիւններն այն ժամանակուայ
ողջախոհ վանականին առ նուազն նշոյնափ անա-
խորժ պիտի թուէին, ինչպէս Զօրայի La Terre
կեղտոտ ուռններ դարուս բարոյական մարդկանց։
Այս տեսակ՝ զգաստ ականջների Համար յի-
րաւի տաղեկան նկարագրութիւններով փառ-
աստը Հարուստ է։ Տես օր. փառաստոս (Գ, 104),
ուր Հեղինակը նկարագրում է Պոպ արքայորդու
ախտերը, կամ (Գ, 104) ուր Հայաստան եկող
Հապուհ Բ. ի անարժան վարմունքը նկարա-
գրուած է։ Աճա՛ փառաստոս այս տեղերն են,
որոնցից տաղեկացած մի ուրիշ ողջախոհ վանա-
կան, տարակուսանք բացաքանում է. «Արդ
յայտպիտում քաղաքի եւ ի մէջ այնչափ բազ-
մութեանն ուսելոյ վարժեալ այրս փառաստոս,
այնպիսի ինչ արգեօք անհաճոյս լուրաց բանն
կարգէր ի պատմութեան իւրում. քան եւ մի
լիցի»։¹

Իսկ խորհնացու նկարագրութեան մի քանի
տեղերը ակնյայտի կերպով ապացուցանում են
նորա կեղծիքը։ Օր. սուտ է, թէ «Տիրան ող-
բացեալ դառնապէս զՏրդատ զորդի իւր, զՀայր
գնելայ, իբր զինքն ունելով պատճառ սպանման
նորա, (որովհետեւ Յուլիանոսի առաջ իշնելով,
պատանդ էր տուել Տրդատին, տես խոր. Գ,
84—85), Տիրանն ոչ ժամանակակից է եղել
Յուլիանոսին եւ ոչ էլ երեսակայական Տրդատին
պատանդ է տուել։ Նշոյնափ խորհնացին փառ-
աստոսից (Գ, ա) գիտէր, որ Տիրան կուրացրած
Թագաւորն Արշակի Թագաւորութեան ժամա-
նակ ապրում էր, բայց թէ ինչ մահով նա մե-
ռաւ, այդ նա փառաստոսի մօտ չէր գտել։ Եւ
ահա խորհնացին ցանկանալով փառաստոսի պատ-

¹ Գլխաւոր փարպեցի, Ա, 7:

մութիւնը լրացնել, հնարում է Տիրանի խեղ-
դամահ լինելը Արշակի հրամանով, ի հարկէ
ցանկանալով վերջինիս հայրասպան հանդիսա-
ցնել, իսկ Տիրանին յառկապէս խեղդամահ է
անել տալին, որովհետեւ փաւստոսի պատմու-
թիւնից (Գ, ԺԳ) գիտեր, որ Տիրանն ինքն Դա-
նիէլ ասորուն խեղդամահ անել էր առել, ցոյց
տալու համար, որ «զփութարէնն Դանիէլի առն
Աստուծոյ հատոյց. որով չափով չափեաց՝ չա-
փեալ եղև ըստ Գրոց»։¹

Խորենացին զարմանալի փոփոխութեան է
ենթարկում նաեւ Վարդան Մամիկոնեանի խա-
ղացած գերն այս եղբրական պատմութեան մէջ։
Ըստ փաւստոսի՝ սա Վասակ սպարապետի ան-
դրանիկ եղբայրն եւ իւր տոհմի նահապետն կամ
անուուտայն էր, որն Արշակի հրամանով գնե-
լին նենգութեամբ չայոյց բանակն է հրաւիրում,
որով եւ լինում է պատճառ նորա մահաւան։
Նշելուէս փաւստոս (Գ, ԺԸ) պատմում է Վար-
դանի մահը բոլորովին այլ կերպով։ Փաւստոսի
մտ Վարդանն եւ Վասակ եղբայրները ներկայա-
նում են իրեն. գաղղարաբանկան հակառակորդ-
ներ։ Մինչդեռ Վարդանը միանգամայն հակա-
ռակ է հռոմեական գաշխակցութեան եւ ամեն
հնարք գործ է գնում, Արշակին կայսեր դաշ-
նակցութիւնից հեռացնելու եւ Շապուհի հետ
կապելու, Վասակին ընդհակառակն ամեն միջոց
գործ է գնում Արշակին համոզելու, որ նա
չհաւատայ Շապուհի պատիր խառնաձեւերի եւ
ամենեւին չենթարկուի նորա ազդեցութեանը։
Գաղղարաների այս տեսակ տարբերութիւնից
յուրաքանչեւ է երկու եղբայրների ուրերիմ
թշնամութիւնը միմեանց դէմ, որի հետեւանքն
եւ լինում է Վարդանի սպանութիւնը Վասակի
ձեռքով։ Բոլորովին այլ կերպով է պատմում
Խորենացին այս բոլորը։ Ըստ Խորենացու՝ Վա-
սակը թշնամացած է Վարդանի հետ ոչ թէ գա-
ղղարի համար, այլ «վասն սղլկան միող
հարձի, վասն որոյ նախատեսաց զնառա արար
բանիւք կսկեցեցուցանողը», մի կեղծիք, որ մեր
ժերունու անուանը յախտնական նախատիք
է բերում։ Նշելուէս Խորենացին Վասակին չէ
անուանում սպարապետ եւ Վարդանին չէ ա-
նուանում նահապետ համար կամ անուուտայն, այլ եր-
կուսին է լոկ շինարարներ Արշակ թագաւորի, եւ
այս շատ հասկանալի է Մամիկոնեան տան
թշնամի պատմագրի կողմից։ Մինչդեռ ըստ փ.
Տիրիմն առանձին է սպանուում (չայոյց զո-

րագնդից, Բասնի նստառնեւում), իսկ Վար-
դանը՝ առանձին (Վասակի ձեռքով, Տայոց աշ-
խարհում), Խորենացին կարճ կտրելով, այս եր-
կու բարեկամներին էլ միասին է գերեզման ու-
ղարկում։ Սոցա՝ գաղղարաբով եւս միմեանց հետ
բարեկամացում է, Վարդանի խողացած քա-
ղաքական դերը մասամբ յանձնելով Տիրիմնի
Շապուհը, ասում է Խորենացին, «յայտնեաց
զցատումն՝ զոր ունէր առ Արշակ, վասն ոչ նմա՝
այլ կայսեր հարկելոյ զայնքան ամա։ Վասն որոյ
առաքէ առ նա Արշակ զՏիրիմ եւ զնորուն սի-
րեցեալն Վարդան արժանի պատարագօք, խըն-
դրել զհաշտութիւն, եւ այլն։ Այս բոլորը փաւս-
տոսի պատմութեան (Գ, ԺԳ) յեղաշրջումն է։
Այդ ժամանակները, ինչպէս արդէն նկատած
ենք, չայոյցը հարկատու չէին ոչ Հռոմայեցիներն-
րին եւ ոչ էլ Պարսիկներին։

Թորենք սոս Տիրիմ եւ Վարդան բա-
րեկամներին եւ վերագառնալք գնելի սպա-
նութեան պատմութեանը։ Նախ պէտք է նկա-
տել ոգոնան Գրէշ Նիւտոնի՝ Երկու պատմա-
գիրների մէջ։ Ըստ փաւստոսի՝ Գնեղը սպանուե-
ցաւ Շապուհի նախ, ուր գտնուում էր Արշակ
թագաւորն եւ չայոյց զորաբանակը։ Խորենացին
mutatis mutandis համաշարժում է փաւստոսի
հետ։ Նախ նա Գնեղին բնակուել է տալիս Ա-
րշակի Կառնու, ապա Շապուհի լերան՝ վե-
րայ նետահար անել յառով, թաղել է տալիս
Արշակի գաշտում, արքունական Զոհրադ Կառ-
նու։ Այդ որովհետեւ ըստ փաւստոսի (Գ, ԺԵ)
Զոհրադ Կառնու գտնուում էր «ի Կառնուի
յԱրշակու, որոն համար կապած չէ կարող
լինել, որ Մովսէսը Գնեղին սպանուել եւ թա-
ղուել է տալիս նոյն տեղը, ուր եւ փաւստոս։ Իսկ
Արշակի որս եղնին Խորենացին կարկուտ է
փաւստոսի պատմութեան վերայ (Գ, Ի), որ տեղ
պատմած է Տիրան թագաւորի որսի եղնին
«յերկրին Ապահոնեաց, յորմէն մէջն լերին Մո-
սեց... տեղոյն՝ որում անուն կոչի քաղաք Ա-

մահուդ մարն բառացի նմանութիւն ունի փ. պատ-
մութեան հետ (որ միայն Տիրիմի մահաւան մասին է)։

Փաւստոս։ Խորենացի։
«Տայր հրաման թագաւորն» «Արշակ հրամայեց նոյն Վա-
սակը ապագայութեան բառառ ասելու զնոր նոյն իրիւր բազ-
մին զնոր լինել Տիրիմի պէս. մահան ինքուր, զի ուր իւ-
ր իրիւր հառնին նմա, ան հառնին ոգոնեցին»
զէն ի առջեւ ոգոնեցին։

1 Արքեպ. Ըստ հայկական միայն լեռան էր անուա-
նուում, թէ՛ այդ անուանով որ եւ է առանց կամ գաղա-
կեալ եւս եղած է, միւս է անորոշ։ Հայր Արշակ, իւր
«Տեղադրութիւն Հայոց Մեծացոյց» 85 նշելուէս փայտ Ըս-
տ հայկական լեռան է յիշում։

1 Մատթեոս, Է, 21։

2 Խորենացու պատմութեան Տիրիմի եւ Վարդանի

զիւրոյ, (այսպէս էլ Արշակը որսի է ելնում
“ չկիրառի Մոսկոյ առնել որսս յիւրում սիրե-
ցեալ գաւառին ի զգայութիւն) : Ըստ փաւստոսի
(եւ ըստ Ճամարտութեան) Գնեիւ սպանուեցաւ
նշ թէ որսի ժամանակ, այլ Արշակի հրամանով
Ղաւստարդի տնին (որը սուրբ Յովհաննէս
Մկրտչի տնին էր փոխարինուած) : Լայոց զօրա-
բանակի հանդէպ Շահապիւնում գլխատուե-
ցաւ, ջնայելով, որ Ներսէս Մեծը փառանձնեմի
աղիողորմ ողբից յուզուած՝ խափանեց սուրբ
պաշտօնը, շտապեց Արշակ թագաւորի խորանն
եւ իւր մտքի ամբողջ կարողութեամբ աշխատեց
Արշակ թագաւորին համոզելու, որ Գնեիւ
անիրաւ գլխատման հրամանը յետ առնէ : Ար-
շակը, զսկստաւած փառանձնեմի՝ Գնեիւ կնոջ
սիրով, չյարգեց Տայրապետի միջնորդութիւնը
եւ Գնեիւ գլխատուեցաւ, որից յետոյ եւ Ար-
շակը ամուսնացաւ Նորա կնոջ հետ : Խորենացին,
որպէս զի ստիպուած չլինի Տայրապետի պաշտօն
խափանելն եւ ապարդիւն միջնորդութիւնը յի-
շելու, Գնեիւն սպանել է առկա որսի ժամանակ :
Ներսէս Մեծը միայն ուշ, բոլորից յետոյ է ի-
մանում Գնեիւ մահը եւ նզովում է Արշակին :
Պէտք է նկատել եւ ան, որ ինչպէս փաւստոսը,
այնպէս էլ Խորենացին Գնեիւ մահը անմիջապէս
յետեղաւ պատմում է՝ 1. Արշակի ամուսնութիւնը
փառանձնեմի հետ, 2. Պապի ծնունդը, 3. Մըր-
ջինիկ երիցի անլուր օճիւրը, եւ այս եւս նշան
է, որ նա իւր պատմութիւնը գրելու ժամանակ
փ ի պատմութիւնը աւելի առաջ ունէր : Միայն
Խորենացին անպտղ կերպով ստախոսում է, Ռ-
ղիմիադապին Արշակի առջն կնոջ համարելով :
Ըստ փաւստոսի Արշակը փառանձնեմի յափշտա-
կութիւնից յետոյ միայն, “ իբրեւ կինն (փա-
ռանձնեմ) ի նա ոչ յանգոյց զվիտս իւր, ” ա-
մուսնացաւ Ողիմիադապի հետ : Եւ իրաւ, եթէ
Ողիմիադապին (որի ամուսնութիւնը Արշակի
հետ եղաւ 360 թուին), համարելիք Արշակի
առաջին կնոջ, այն ժամանակ փառանձնեմի՝ Պապի
մօր ամուսնութիւնը Արշակի հետ պէտք է եղած
համարենք 360 թուից յետոյ, եւ այդ ժամանակ
ժամանակագրական մեծ անտեղութիւն դուրս
կու գայ, որովհետեւ Պապը սպանուեցաւ
374 թուին, երկու մանուկ որդի թողնելով : Իսկ
որ Խորենացին Ներսէս Մեծի թահից հեռանալն
եւ ստրկամիտ Չուսնկի կաթողիկոսութիւնն ա-
մենեւին չէ յիշում, այդ եւս շատ հասկանալի
է Խորենացու նման եկեղեցականի կողմից, որն ամէն
հնարը գործ է դնում՝ Տայրապետական աթոռի
վեհօրհիւնն եւ զօրութիւնը ցոյց տալու համար :

Խոր. (Գ, իլ) պատմում է Շահապիւնի ապ-
արդիւն արշաւանքը Տիգրանակերտի վերայ,
այս քաղաքի պաշարումն, Մեծին յետ նահան-
ջին եւ սպանական թուղթը Տիգրանակերտ-
ցիներին, իսկ իր, գլխում Խորենացին պատմում
է նոյն քաղաքի “ առումն եւ քնաբարձ քա-
ղաքն ” :

Արդ որովհետեւ այս եւ հետեւեալ գը-
լուխների մասին Շահապիւնի պատերազմների
խօսք կայ, մենք անհրաժեշտ ենք համարում՝
նախ մի քանի խօսք ասել Պարսից եւ Հռոմեա-
ցուց մէջ տեղի ունեցած պատերազմների մասին,
որով եւ մենք մեր առած խոստումը (վերն եր,
143) կատարած կը լինինք : Խոր. (Գ, Ժբ), որի
վերնագիրն է. “ Պատերազմ Շահապիւնի ընդ Կոս-
տանդուլի ” պատմում է. (Շահապիւն Ուրմզդեան)
“ Երանակեցաւ ի մէջերկրայս եւ ի Պարսիստինէ :
Իսկ Կոստանդակայ արարեալ կեսար զՅուլիանոս,
սպառազինեցաւ ընդդէմ Պարսից, եւ առեալ
ձակատ, երկրին կողմանքն պարտեցան. քանզի
բազումք անկան յիւրաքանչիւրոցն. եւ ոչ մի ի
միւսոյ թիկունս դարձոյց, մինչեւ ի հաւանու-
թիւն եկեալ, արարին խաղաղութիւն ամս սա-
կաւս : Եւ ի Պարսից դարձեալ Կոստանդակայ,
յերկար հիւանդացեալ վախճանեցաւ ի Մոմ-
փախեաթ ըաղաքին Վիւնտիւնեց, թագաւորեալ
ամս քսան եւ երես, ” Արդ արտաքին պատմա-
գիրներից գիտենք, որ Շահապիւնի եւ Կոստան-
դիոսի մէջ ծագած պատերազմը ընդհատուեա-
րով տեւեց սորա կայսրութեան առաջին տարւոյ
մինչեւ վերջին տարին (338—361) : Արդ ով
որ այս երկարամեայ պատերազմի պատմութիւնը
գիտէ, Նորա համար պարզ կը լինի Խորենացու
առած վերոյիշեալ տեղեկութեանց արժէքը, որ
դիմեւ է Մեր ծերունի պատմագիրն արտաքին
պատմագրութիւնից գիտում, որ Կոստանդիոսի
եւ Շահապիւնի մէջ պատերազմներն են տեղի ու-
նեցել, բայց այն պատերազմի պատմութիւնը
ուսումնասիրած չլինելով, Նորան լոկ մի երկու
լիւնքն եւ Նուիրում, այլեւս չասելով, թէ
երբ, ինչ տեղ Հռոմայեցի եւ Պարսիկները
ընդհարուեցան, ունեցան, ով որ տեղ յաղթեց
կամ յաղթուեց : Խորենացու առած տեղեկու-
թիւնները Յուլիանոսի եւ Յովսէփոսի ժա-
մանակի մասին (361—363) արդէն բոլորովն
առաւ եւ հակապատմական առասպելներ են,
որոնց մասին արդէն խօսել ենք (վերը եր. 84) :

Է Յէս Գաթըրճեան, Տիգրանակայ պատմ. Բ, 480—
493 եւ Նեօլեգէ, պատմութիւն Սասանեան, (Թարգմ.
“ Մարտաւար ” 1895, սկսած էր. 332—33) :

հայնպէս աններելի յանցանք է խորհնացու կողմից, որ նա 363 թուին կռած կորանաց դաշինքի մասին ամենեւին տեղեկութիւն չունի: Մինչդեռ այդ օրից սկսուեցան Շապուհի յարձակումները Հայաստանի վերայ, որոնք եւ տեւեցին մինչեւ Պապի թագաւորութիւնը (363—369), իսկ Հռոմէացւոց եւ Պարսից մէջ մինչեւ 371 թուականը ընդհակառակն խաղաղութիւն էր տիրում,¹ խորհնացին բոլորովին անծանօթ լինելով այդ ժամանակների պատմութեան կարծում է, թէ 363 թուից յետոյ եւս Պարսից եւ Հռոմէացւոց մէջ անընդհատ պատերազմները շարունակուում են: Արդէն մենք խօսել ենք այն հետեւների մասին, որ խոր. (Գ, Ժ եւ ԺԺ) ագրիտաբար շարագրում է Հռոմէական պարսկական պատերազմի մասին, (տես վերեւ եր. 195) (Գ, ին) պատմում է, որ «քննախնդիր անցելոցն մարտից կամեցեալ լինել Շապուհ, ինքն ելանէ պատերազմել ընդ Յոյսն, որոյ աղագաւ ինդրէ վարչակ մեր թագաւոր Տանգրեմ ամենայն զօրք շայտ ընդ իւր լինել: Իսկ Ուշակ ոչ կամեցաւ իւրովի երթալ, այլ բարորաւ եղեալ, զոյն գունդ առաքէ զինի Շապհայ, այլ եւս չասելով, թէ ինչ եղաւ Շապուհի այս արշաւանքի հետեւանքը: Այսքանն միայն նա ասում է, որ Շապուհ իւր այս արշաւանքի ժամանակ (Գ, իզ) եւ այս արշաւանքից վերադառնալիս (Գ, իը) հանգիստ է Տիգրանակերտին: Սակայն խորհնացու այս պատմութիւնն եւս սուտ է: Ամփոփանայից եւ Փաւստոսից հաստատուպէս յայտնի է, որ Արշակը կորանաց դաշինքից մինչեւ իւր անձնապար լինելը (363—368) Շապուհի հետ անընդհատ պատերազմների մէջ է եղել, եւ նորան երբեք օգնական զօրք չէ առել Յունաց կայսեր դէմ: Խորհնացին (Փաւստոսի պատմութեան վերայ, Դ, ի) հնարում է այս անմիտ արշաւանքը, որպէս զի յետոյ (Գ, իԺ) բաց ի Շապուհից եւ Հայ նախարարներից՝ Վաղէսին եւս թշնամի հանդիսացնէ Արշակին, վերջին եւ անելանելի գրութեան մէջ դնէ, որպէս զի Ներսէս Մեծ հայրապետը նորան կորուստից ազատող հանգիստանայ:

¹ Արդէն մենք տեսաք (վեր եր. 25. 1), որ 368 թուին Վաղէս կայսրը ան զգուշութեամբ օգնեց Հայերին, որպէս զի Յովմանոսի կռած գաղթելիս խախտող Հռոմէական զորքերը յորմանց յետոյ Ամփոփանը (XXVII, 12) պատմում է, որ Շապուհը լռելով Հռոմէացւոց Հայերին հասցրած օգնութիւնը, ինչպէս եւ նոցա միջամտութիւնը Վրաց թագաւորութեան դարձեալ, շարժանք զարգացաւ եւ 369 թուին ան պատրաստութիւններ եր անեաւ Հռոմէացւոց վրայ յարձակուելու, որ եւ տրու. 371 թուին: (Ամփոփան XXIX, 1.)

Բայց նախ քան խորհնացու առած տեղեկութիւնները հռոմէական-պարսկական պատերազմների մասին սպասելը, հարկ է, որ խորհնացու վերոյիշեալ (իզ եւ իը) գլուխների մասին խօսինք, որոնց մէջ, ինչպէս ասացինք, նա պատմում է Տիգրանակերտի առնելն եւ կործանելն:

Արդէն մեզինց առաջ թէ ազգային եւ թէ օտարազգի գիտունը զարմանալով ցոյց են առել մեր պատմաբանի կեղծիքն եւ խարդախութիւնը, որոնք ծածկուած են այս գլուխների մէջ:¹ Խորհնացին Փաւստոսի պատմութիւնից գիտեալով Տիգրանակերտի աւերումն Պարսիկների ձեռքով (տես քիչ ներքեւ), այստեղ ուղղակի բռնաջնջելով արտագրում է կեղծ վալիսթենեսի պատմական խառն պատմութիւնը Տիգրանի եւ Թերեի կործանման մասին Աղէքսանդր Մակեդոնացու ձեռքով, անելով հետեւեալ փոփոխութիւնները միայն. այնտեղ ուր վալիսթենեսը գրում է Տիգրան եւ Թերե, խոր. գրում է Տիգրան-Միւր, ուր Տիգրան-Միւր է Թերե-Միւր, ուր Արտաշէս, խոր. գրում է Հոգոն, ուր Միւր-Միւր, Պարսիկներ, ուր Գուհ՝ Միւր: Այս նամակը, որ Շապուհը գրում է Տիգրանակերտցիներին, բռնաջնջելով օրինակութիւն է այն նամակի, որ Աղէքսանդրը գրում է Տիգրանիներին: Մինչեւ անգամ Տիգրանակերտի պաշարման ժամանակ տեղի ունենացած գեպքերը, ճշմարտութիւններն, առման ժամանակ գործ գրուած մեքենաները նշյոն են, որոնք ըստ կեղծ վալիսթենեսի գործագրուեցան Թերեի առման ժամանակ:

Գալով այն հարցին, թէ որտեղից գիտեր խորհնացին Տիգրանակերտի աւերման պատմութիւնը, գործ մասին պէտք է պատմել հետեւեալը: Նախ եւ առաջ պէտք է գիտենալ, որ ազգային պատմութեան մէջ երկու Տիգրանական եւ յիշուած: Գոցանից առաջինը, որն եւ կոչուում է Ամիդ (կամ Գիւարբերդ) այսօր եւս կանգուն է եւ գտնուում է Տիգրիս գետի ափին, Կոնստանդնուպոլսի մօտ: Բոլորովին ուրիշ քաղաք է յոյն եւ լատին պատմագիրներից բազմիցս յիշուած Տիգրանակերտը, որ հիմնեց Տիգրան Մեծը Հայաստանի եւ Միջագետքի սահմանում, Մեծից մօտ երկու օրուայ ճանապարհ գեպի արեւմուտք, նման Նիսուէին եւ Բաբելոնին, շրջապատուած 50 կանգուն բարձրութեամբ պարիսպներով, զարդարուած շքեղ ապարանք-

¹ Յմ. «Հանգեւ Ամփոփան», 1891, Ապրիլ, եր. 108:

ներով եւ պարտեզներով: Նուրբիւ 69 թուականին, Հոկտ. 6ին յաղթելով Տիգրանին, կործանեց նաեւ նորա հիմնած քաղաքը: Այնպէս ինչպէս վերեւ նկարագրուեցաւ, այս Տիգրանի զորքի զորքն որոշում է Զրախուն, որն անձամբ այն կողմերը գտնուել եւ աչքով ամեն հանգամանքներ տեսել եւ կշռել է (իւր „Ueber die Lage von Tigranokerta“, Abh. der Berliner Akademie 1880 շարագրութեան մէջ) որի հետ համաձայնուում են Մոմմզէն (Römische Geschichte III. 68, Anm.) եւ Նիպերտը:

Արդ փաւստոս Բիւզանդացին (Գ, Իդ) պատմում է, պարսկահայկական պատերազմի (363—368) առաջին ժամանակները Շապուհը Մեհրուտան գաւառման առաջնորդութեամբ արշաւելով Հայաստան, աւերում է նաեւ Տիգրանակերտը: Ահա փաւստոսի խօսքերը. “Ապա զորաժողով լինել թագաւորն Պարսից Շապուհ, եւ լրտեսս արձակել, զիտել զարքայն Հայոց զԱրշակ: Եւ մինչ նա զեւ զուշացեալ Արշակ արքայն Հայոց հանդերձ իւրովը զորօքն զԱւորապատական սահմանօքն, զի տնդ սպասէր զորացն Պարսից, նոցա առաջնորդ կանալ զՄերուտան՝ ընդ այլ կամօքն ասպատակ յաշխարհն Հայոց տունէին: Զի ընդ Աղձնիքն եւ ընդ Դոփս մեծ, ընդ Անգեղ տունն եւ ընդ գաւառն Անձուայ ընդ Դոփս Շահունոց, ընդ Մըլուր գաւառն եւ ընդ Դարանաղէ, ընդ Եկեղեցաց, զկողմանս այնց գաւառացն Շապուհ թագաւորն Պարսից հանդերձ անթիւ զօրօքն ասպատակեալ հեղեալ ծաւալէր բազմութեամբ իրբեւ զլուրս բազում...: Եւ առին աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ, որ էր ի գաւառին Աղձնեաց յիշխանութեան բոլորին... քառասուն հազար երդ, զայն նոյն հետպէս ի գերութիւն խաղացուցին. եւ ինքեանք ի Դոփս մեծ արշաւեցին...: Եւ այստեղ յիշուած Տիգրանակերտն Ամիդ կամ Դիարբեկիլն է, զորա մասին փաւստոսի ընդարձակ նկարագրութիւնը ոչ մի կասկած չէ թողնում: Ահա փաւստոսի այս պարզ եւ ստույգ

պատմութիւնն է, որ խորենացին կեղծ կալիւթենեսի առասպելներով այլանգակել է: Խորենացին այսպէս վարուելով, միեւնոյն ժամանակ զանց է առնում յիշելու այն փայլուն յաղթութիւնը, որ Վասակ սպարապետը, Մամիկոնեան տան հերոսը, կանգնեց Շապուհի զօրքի վերայ, ինչպէս փաւստոսն իւր վերոյիշեալ գլխում պատմում է:

Նկատենք, որ ըստ փաւստոսի՝ Պարսիկները նոյն արշաւանքի ժամանակ կողոպտում եւ աւերում են Անի բերդն եւս: “Բայց միայն մատնեցաւ ի ձեռս նոցա ամուր բերդն Անի ի Դարանաղեաց գաւառին անդ... եւլանէին ի վեր եւ կործանէին զպարսկաս նորա եւ ինքեանէին անթիւ գանձս ի բերդէն: Եւ բանային զգերեզմանս զառաջին թագաւորացն Հայոց զարայնց քաղաք զարշակունոյ, եւ խաղացուցանէին ի գերութիւն զուկերս թագաւորացն...: Զի աւսէին ըստ իրենաց հեթանոսութեանն ըստ օրենացն, թէ վասն այսորիկ բարձեալ տանիմք զուկերս թագաւորացն Հայոց յաշխարհն մեր, զի փառք թագաւորացն եւ բախտն եւ քաջութիւն աշխարհիս աստի գնացեալ ընդ ոսկերս թագաւորացն յաշխարհն մեր եկեցան: Ապա թափէր Վասակ... եւ զուկերս թագաւորացն Հայոց, զորս... հանեալ թաղեցին յամուր ի գիւղը՝ որ Աղձքն անուանին, յԱյրարատ գաւառին, որ կայն ի խինձս ի գոգս ի ծոցս յանձուկս ի դժուարս լերինն մեծի, զոր Արագածն առնանեն: Խորենացին, ցանկանալով փաւստոսից տարբերուիլ, այս դէպքը Տիգրանակերտի աւերումից քիչ առաջ է պատմում (Գ, Իէ), ասելով, “Սպարապետն Պարսից եկեալ ի Հայս, ի ձեռնտու լինելոյ նախարարացն (Փ, Ի մօտ ձեռնտու լինելը միայն Մեհրուտանն է)՝ առնու լուսին, Անի, եւ ինչի զամենայն խնչն արքունի որ ի նմա, այլ եւ լուսիւր իմեռուրացն. ոչ գիտեմ թէ վասն նախադին տանելոյ Արշակայ, եւ թէ վասն հոգեց իւր հիմնադրուաց: Զոր պապ մաղթեալ նախարարացն, իսկիւ իսկիւն յաւանին յԱնի, որ յոյրի Արագած կոչեալ լինէր, Մեր ստախոս պատմագիրը նախանձելով Մամիկոնեան տան հերոսի փառքին եւ նորա յաղթութիւնը անբարեխղճութեամբ լուրթեան տալով, հայ նախարարներն է աղերեսն տալիս թագաւորներին ոսկրները: Նոյնպէս նա ի զուր է կեղծաւորում չգիտնելու թագաւորների ոսկր-

1 Այս բոլորից յետոյ մարդ առանց տարրուսանաց չէ կողոպտում: Կարգւոյ Ամիդնոսի ընդարձակ պատմութիւնը (XIX, 1), որ նկարագրում է Ամիդի (Ամուս) առաւել, աւերում եւ բնակիչների դերութիւնը Շապուհի ձեռքով: 859 թուականին: 2. Գալիլեոսեանը (Տիգրանական պատմ. Բ, 491) այս աւերումն նոյնացնում է հայ պատմագիրների պատմած աւերման հետ, մոտաւորով այն ժամանակաբարձ անտեղծութիւնը, որ այս դէպքում գուրս է գալիս, որովհետեւ հայ պատմագիրների պատմած Տիգրանակերտի աւերումն եղել է ոչ առաջ քան 364 թուականը, հասանաւոր 365 թուականին: Արդ այստասիկ դեպքում՝ միայն մեծ է եղծագրելը, որ Տիգրանակերտը կամ

Ամիդ երկու անգամ աւերուել է Պարսիկներից, 859 եւ 365 թուին:

ները գերելու պատճառը, քանի որ այդ փառաստոյ պատմութիւնից շատ լաւ գիտէր:

որպէս զի խոր. (Գ, իշ — իր) մասին մեր խօսքը վերջացրած լինիլը, պէտք է քննենք նաեւ Արշակունիի Տիմարկութեան եւ կործանման պատմութիւնը, որ մեզ խորենացին տալիս է (Գ, իէ): Խորենացու այս պատմութիւնը փառաստոյ պատմութեան (Գ, Ժբ) համառոտութիւնը կարելի է համարել: Բայց եւ այնպէս՝ երկու պատմագիրների մէջ հիմնական տարբերութիւններ կան: Այսպէս՝ մինչդեռ ըստ փառաստոյ Արշակն Արշակունքը հիմնեց Ներսիսի բացակայութեան ժամանակ (երբ նա աքորանքի մէջ էր), խաղաղութեան ժամանակ, գնեկի մահից առաջ, ըստ խորենացու Արշակունքը հիմնուել է գնեկի մահից յետոյ, պարսկահայկական պատերազմի ժամանակ, երբ Ներսէսն իւր առաջին (ըստ խորենացու) պատգամաւորութիւնից վերադարձած Հայաստանում էր գտնուում: Բայց մի թէ կարելի է ենթադրել, որ Արշակը 364—368 թ. միջոց ունէր Արշակունիի հիմնելու կամ թէ մի այսպիսի վատթար ձեռնարկութեան ժամանակ Ներսէս Մեծը Հայաստանում գտնուելիս լինէր եւ չմիջամտէր: Մեր կարծիքով փառաստոյ պատմութիւնը միակ բնական եւ ուղիղն է: Խորենացին փառաստոյին հակասում է նշոյնպէս եւ Արշակունքի կործանումը պատմելու մէջ: Մինչդեռ ըստ փառաստոյ՝ Արշակունիի աւերման եւ ամայանալու պատճառը չարակեղ կողուած ժանտախտն էր, որի ծագելը մի այնպիսի աղտոտ եւ ապականուած սրիկաների բռնում, որպիսին էր Արշակունքը, շատ բնական էր, (բայց որը պատմագիրը պարզամտութեամբ վերագրում է Ներսէս Մեծի արդար զայրոյթին եւ անձեքին), ըստ խորենացու՝ Արշակունիի աւերողներն էին Հայ նախարարները, որոք բողոքում են առ Հայոհ՝ սա նոցա խնդրանք «ի գառնալն ի Եռունաց, իւր սպարապետներից մէկին Հայաստան է ուղարկում, որից Արշակը «խոյս ետ գիղձմալք կաւկասու, Վրաց միաբանելով, իսկ Հայ նախարարները համարձակութիւն առնելով, «գիւմցին ի վերայ արքունեական ձեռնակերտին Վրշախաւանայ, եւ հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչեւ ցկին, բայց ի տղայոց սանդիւցաց»¹, Վրդ որովհետեւ, ինչպէս տեսանք (վերեւ եր. 260), Հայոհ-Տի արշաւանքը Յունաց վերայ հակապատմական անմիտ հեղինակ է, թէ ինչ նշանակութիւն կարելի է տալ խորենացու այս պատմութեանը: փառաստոյ պատ-

մէլով Արշակունիի շնորհիւ առաջ եկած աղետները, առում է. «Ջէ թէպէտ եւ կարի յոյժ բազմացաւ աղաղակն, դատ չկայր, եւ իրաւունք ումը յարքունուստ ոչ եղանէին: Վասն այսորիկ ամենայն մարդ հառաչելով վայէին... առհասարակ ամենեցուն ասելով՝ թէ իրաւունք մեռան, եւ վասն այսորիկ ոչ գտանէին. այլ թէ էր եւ կորուսեալ էին, «որ եւ էր լուսոյտ իւնդրէս՝ Գառնէս»², Մհա փառաստոյ այս խօսքերի վերայ է կարկասեղ խորենացին նախարարների առ Հայոհ թարձած բողոքը:

Խոր. (Գ, իթ) պատմում է Արշակի պատերազմ իւր նախարարների հետ, Վաղէս կոչսեր Հայաստան զօրք ուղարկելը, Արշակ թագաւորի յուսահատական դրութիւնը, Ներսէս Հայրապետի բարեխաղով միջամտութիւնը թագաւորութեան գործերում, Ներսէս Մեծի Պապի հետ միասին Բիւզանդիոն գնալն եւ աքորոսիւն: Քննենք այս բողոքը այն ամէնի հիման վերայ, ինչ որ մեզ յայտնի է արտաքին եւ առջնային պատմութիւնից իբրեւ ստորոգ եւ անկասկածելի: «Հիւանդացեալ Վաղէստիանոս, առում է խորենացին, «ի բերդին» որ կոչի Բերդիտոն, վճարի ի կենցաղոյս, եղբօրն փոխանորդելով զտեղութիւնն: Յետ բարեխաղաւորին Վաղէսի պատերազմում. Գլխաց յաղթութեամբ դարձի», եւ այն հետոյն առաքեալ զօրս ի Միջագետս եւ ի Հայս յաղագս սուելոյ զօրոն յօգնականութիւն Հայոհոյ»³, Որքան աղետ է մեր ծերունի պատմագիրն այն ժամանակուայ պատմութեան մէջ: Վաղէսն իւր եղբայր Վաղէստիանոսն մահից յետոյ († 375) Արշակին պատմելու համար (որը 368 թուականին արդէն Հայոհ-Տի անձնատուք էր եղել եւ Անյուշ բերդում շղթայած տառապում էր), Հայաստան զօրք է ուղարկում Թեոդոս զօրավարի հրամանատարութեան ներքոյ, որը մինչեւ 379 թուականը Արեւելքում գտնուած չէ:

Արդ, ինչպէս վերեւ եւս ասացինք, խորենացին այս կեղծիքը հնարում է, որպէս զի Արշակ թագաւորին անեղանելի, յուսահատական դրութեան մէջ ձգէ, եւ յետոյ Ներսէս Մեծ Հայրապետին եւ իւր միջամտութեամբ եւ բարեխաղութեամբ նորան ազատել տայ: Հէնց այս նպատակի համար խորենացին Արշակի պատերազմ իւր նախարարների հետ, որ շատ առաջ էր եղել (փառաստո, Գ, Ժթ), այստեղ է

¹ Մինչեւ այստեղ խորենացին բառացի ընդգրկուել է Մաղադարի անվան պատմութիւնը («Հանգես Ամս. 1894, փետ. եր. 80»)

յիշում, եւ այսպիսով Արշակին ամէն կողմից ինքնամիտքեց շրջապատուել տալով, շարունակեալ է. «Ապա տեսեալ Արշակայ, թէ թշնամի են նորա Շապուհ եւ Վաղէս եւ իւր նախարարքն, տարակուսեալ յամենեցեանց յղէ բազում անգամ աղաչելով զՄեծն Ներսէս, խոստանալոր զառնայ յամենայն ճանապարհաց չառաց, եւ լինել ըստ կամաց նորա, եւ ապաշառել է թուրք եւ ի մոխիր, միայն զի նա եկեացէ, եւ արանցէ խաղաղութիւն, եւ թափեացէ զնա ի ձեռնաց Տորոսացն Յունացն»:

Ո՛վ կարող է շնագնացուել Ներսէս Մեծն հայրապետի հայրական խրատներին: Նա իսկոյն Արշակին եւ իւր նախարարներին հաշտեցնում է միմեանց հետ, «բայց ի նահապետէն Արծրունեաց Մերութանայ եւ ի նորին քեռանէն Վահանայ մամիկննէն», ստում է խորենացին, «որք անշուղ եղեալ՝ ապստամբեալ գնացին առ Շապուհ: Սակայն այս վերջին տեղեկութիւնք խորենացին վերցրել է փառաստոյ պատմութիւնից (Դպր. Գ., ԳԼ. ԻԳ եւ Ծ), Վահանին, որ Մեհհարութանի քեռին էր, նորա քեռայրը դարձնելով: Ո՛հայ այս երկու մամարիշուններն են միայն, որոնք յանդգնում են Ներսէս Մեծն հայրապետի միջնորդութիւնը չյարգել: «Բայց եւ առ զորն Յունաց երթեալ մեծին Ներսիսի», շարունակում է խորենացին, «աղաչէր մի ինչ աշխարհիս մեղանել, այլ առնուլ զհարկսն եւ զորդի Արշակայ զապագ հանդերձ ամենայն նախարարացն որդուքը պատանդ», եւ զառնալ: Ուրում լսող եղեալ քաղցր եւ մեծն թէոդոս զօրավարն, զանայ առ կայսրն հանդերձ պատանդօքն, ընդ իւր ասնելով զմեծն Ներսէս թղթով Արշակայ եւայն: Որ այս բոլորը սուտ, հակապատմական եւ անկարելի բաներ են, դորա մասին ոչ որ չէ կասկածում, բայց գլխաւորն այն է, որ սորանով ընթերցողի համար պարզուում է, թէ ինչ պատճառաւ Ներսէսը խորենացու պատմութեան մէջ ժամանակակից է դուրս եկել թէոդոսին: խորենացին դիտամբ ՆերսէսՄեծն հայրապետին ժամանակակից է դուրս բերում թէոդոս մեծ քրիստոնեայ զօրավարին, որպէս զն Ներսէսը հայրաբար նորան օրհնէ, իսկ նա որդիաբար նորան հնազանդուի, Ներսէսը նորա առաջ բարեխօսի, նորան կարեւոր բաների համար խնդրէ, իսկ թէոդոսը որդիաբար նորան լսէ եւ նորա խնդիրը կատարէ առանց այլեւայլութեան: Եւ իրաւ, թէոդոս զօրավարը, չնայելով որ իւր կայսրը հրամանով զօրքով Հայաստան է եկել Արշակին պատժե-

լու, այնքան յարգում է Ներսիսին, որ ինքնագլուխ, նոյն իսկ առանց իւր ինքնակալի կամքը հարցնելու, սեպհական պատասխանատուութեամբ իւր սուրը յետ է դարձնում Հայաստանից: Արդէն մենք տեսաք (վերն էր. 87), որ խորենացին նման բարեպաշտական գաղափարներով առաջնորդուելով, Եւսիսին ժամանակակից է հանդիսացնում Եւսիսիսին, որպէսզի միեւնոյն ժամանակ եկեղեցու քաջ նահատակ հանդիսացնէ:

Իսկ որ Արշակի թուղթն առ Վաղէս՝ խորենացու երեւակայութեան արդիւնքն է, դորա մասին խօսել անգամ չ'արժէ: Նամակում յիշուած Արշակի խօսքերը, թէ «Իբրեւ Տորոս ինչ զմեզ վարկանելով՝ արձակեցաք գունդ հինից յերկիրը Յունաց, խորենացին յորինել է փառաստոյ պատմութեան վերայ, (Դպր. Գ., ԳԼ. ԺԺ.) ուր պատմուում է, որ Արշակ թագաւորը լսելով, որ Վաղէս կայսրը Ներսիսին աքսորեց, «տայր հրաման Վասակայ իւրում զօրավարին զօր ժողովել, զգունդս (սո) վանդակել, եւանել հարկանել եւ աւար առնուլ զկողմանս Գամրաց: Իսկ զօրավարն սպարապետն Վասակ... հարկանէր աւար առնուլ զկողմանս Գամրաց մինչեւ ի քաղաքն յԱնկուրացոց...» Իսկ մեր պատմաբանը նոյն իսկ արտաբերելու մէջ այնքան անիշխ է, որ այստեղ վերոյիշեալ խօսքերը Արշակի բերանն է դնում, առանց նախորդ քամ գոնեայ յետոյ պատմելու, թէ Արշակ երբ, ինչ առթիւ գունդ ղրկել Յունաց երկիրը աւերելու:

Իսկ Ներսէս Մեծի պատգամաւորուելու եւ աքսորուելու դժուար ինքզին մասին, այսինքն թէ նա իր աստիճանի պատմական կարող է համարուիլ, հետեւեալ անգամ կը խօսինք:

(Հարաւստիք)

Յ. ԴԱՎԱՆԵԱՆ

ՅՈՒՅԵԼ ՀՅԵՐԵԼ ԶԵՌԵՐԵՐ ՍՆԵՍՈՐԵՐԸ
ՎՈՐԹԵՐԵՐԵՐ Ի ԿՆԻՐԻ

(Հարաւստիք)

20.

Մ Ա Ն Տ Ո Ց

ԻՐԸ ԺՁ - ԺԷ ԳԱՐԵՆ

ԹՈՒՂԹ 71, իրիւ 7 տոնացոյց. էջ չէ նշանակուած: — ՄԾԺԹԻԹԻՆ 17.5 սմ. երկ. 13 սմ. լայն. 3 սմ. հաս: — ՆԻԻԹ՝ բամբակեայ թուղթ: — ՎԱՋԻՐ՝ կաշեպատ փայտ. ասեղի կողմին վրայինը ըկայ: — ԳՈՂԻԹԻՆՆ՝ երկաթեւ. իւրաքանչիւրը՝ 13.5x4 սմ: ՄԻ-